

2-ТОМ, 2-СОН
ЎСМИРЛАРДА ЎҚУВ ФАОЛИЯТИГА БЎЛГАН ЭМОЦИОНАЛ
МУНОСАБАТНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сирож Махмудов – Шахрисабз давлат педагогика институти
мустақил тадқиқотчиси

Эмоциялар шахснинг асосий хусусиятидир. Бу борада К.Д.Ушинский куйидаги фикрларни илгари суради: “ҳеч нарса — на сўз, на фикр, на ҳаракатларимиз ўзимизни ва дунёга бўлган муносабатимизни эмоцияларимиз каби аниқ ва тўғри ифода этмайди, уларда характер эшитилади... бизнинг қалбимизнинг барча мазмуни ва унинг тузилиши” акс этади [5, 117, 118] Эмоциялар фаолиятнинг мотиви ва натижаси ўртасидаги муносабатни акс эттирувчи ички сигналлар бўлиб хизмат қилади. А.Н.Леонтьев бунини тугалланган (ўтмишда), давом этаётган (ҳозирги) ва келгуси (келажакда) фаолиятга ижобий ёки салбий рухсат бериш белгиси деб атади. Эмоциялар объектлар, вазиятлар, атроф-муҳит таъсирининг инсон учун мавжуд бўлган маъносини, шу жумладан ўқув жараёнидаги когнитив фаолиятнинг маъносини акс эттиради. Улар ўқувчининг билимга шахсий муносабатини ифодалайди; ҳис-туйғуларни ўзига хос умумлаштириш натижасида унга нисбатан барқарор ҳиссий муносабат шаклланади: когнитив фаолиятнинг аҳамиятини баҳолаш ва унга нисбатан шаклланган эмоционал муносабат асосида ҳис-туйғулар ёки ҳиссиётларни рағбатлантиради. Натижада ўқувчини ўрганишга, ёки аксинча, қайтаришга, ўрганишни истамасликка сабаб бўлади.

Олимлар бир неча бор инсон эмоцияларини ўрганишга мувожаат қилишган. Баъзи тадқиқотчилар бу ҳодисанинг психологик-педагогик моҳиятини, уларнинг инсон ҳаётидаги вазифалари ва ролини (В.Вунд, В.Жеймс, И.Изард, В.Вилиунас ва бошқалар), эмоцияларни ва ҳис-туйғуларни бошдан кечириш шакллари (Г.Селье, Г.А.Вартанян, Ф.Е.Васильюк ва бошқалар), уларнинг психофизиологик асослари (Л.М.Анаболин, В.П.Симонов ва бошқалар), ҳиссиётларнинг ривожланишини шахс тарбияси билан боғладилар (А.Е.Олшанникова, Т.П.Гаврилова, П.М.Якобсон ва бошқалар). Бироқ, мактаб ўқувчиларининг таълимга эмоционал муносабати ва унинг когнитив позицияси билан боғлиқлиги кўшимча эътиборни талаб қилади. Ўқувчилар томонидан универсал ўқув ҳаракатларини ўзлаштириш, умуман шахсни ривожлантириш учун пойдевор қўйилади. Шунинг учун ўқувчининг билим позициясини

2-TOM, 2-SON

шакллантириш ўқитувчининг асосий вазифасидир [3]. Таълимга эмоционал муносабат ўқувчининг когнитив позициясининг таркибий қисмидир.

Бунда биз ўқувчининг ўқишга бўлган барқарор шахсий муносабатини тушунамиз. Бу ривожланишнинг маълум даражаларига эга: салбий-салбий, нейтрал-бефарқликдан ижобий-ижобийгача (ўрганиш қувончи). Болаликда ижобий эмоцияларни бошдан кечириш тажрибаси ўқувчининг когнитив фаолиятга ижобий эмоционал муносабатини ривожлантириш учун зарур шартдир. Эмоционал муносабатнинг асосий бирлиги тажрибадир (Л.С.Виготский, Л.И.Божович). Бу инсон онгида акс этирилган эмоционал ҳолат бўлиб, у содир бўлаётган воқеаларнинг шахсий маъносини англашнинг ички сигналидир, “субъект етакчи мотивларга эриша олмаганида юзага келадиган фаолият шакли” [4, 270]. Ўқувчининг тажрибасини тушуниш унинг когнитив фаолиятига эмоционал муносабат сабабларини аниқлашни англатади. Тажриба сифатида бизнинг бутун ҳаётимизни бошқарадиган “асосий ҳақиқат” дир (И.П.Павлов). У ўқувчининг когнитив фаолиятини ранглайди, уни маълум бир кайфиятга солади ва маълум бир фонни яратади. Когнитив эҳтиёжни қондириш ёки қониктирмаслик когнитив фаолият мақсади ва унинг натижаси ўртасидаги муносабатдан келиб чиқадиган тегишли ҳиссий ҳолатни келтириб чиқаради. Бу содир бўлаётган нарсанинг субъектив рангланишида ифодаланаяди, бу эса ўқувчининг когнитив стратегиясини янада аниқлайди. Мактабда ўқиш бошланиши билан ўқувчиларда ўзига хос “боланинг у ёки бу воқелик вазиятига ички муносабати” шаклланади [2, 382]. “Ўз-ўзидан йўқолиши, тўғридан-тўғри тажриба ва тўғридан-тўғри ҳаракат ўртасида ўзини тутадиган интеллектуал дақиқанинг...ҳаракатларига киришни англатади” [1, 377].

Таълим олиш билан боғлиқ қувончли ҳолат мактаб ўқувчиларининг ўқув фаолиятига ижобий муносабатининг кўрсаткичидир. Ўқув материали осонроқ эгалланади ва унинг ўзлаштирилиши ҳиссий жиҳатдан рангланган ва ўқувчи томонидан сезилган бўлса, ўқувчи хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади.

Бу фақат қуйидаги хусусиятларга эга бўлган эмоционал фаровонлик шароитида бўлиши мумкин.

1. Умуман мактабга ижобий муносабатда бўлиш (ўқувчи у ерда бўлишни яхши кўради, у завқ билан мактабга боради, у уйга боришни хоҳламайди).

2. Ўқувчи тенгдошлари (синфдошлари) ва ўқитувчи билан соғлом муносабатларни шакллантирди: ўқувчи ўқитувчидан кўркмайди (у дўст, ҳамфикр, ёрдамчи).

2-TOM, 2-SON

3. Ўқув фаолиятида рақобат (низолари ҳолатлар) мавжуд эмас, ўқув ишларида ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муҳити ҳукм суради, ўқувчи синфдошлари билан эмас, балки ўз тараққиётидан хабардор бўлган “кечаги” ўзи билан таққослайди.

4. Ўрганиш жараёни ўқувчида ижобий ҳис-туйғуларни уйғотади, у қувончли рангларга бўялади, натижага эришиш эса янги билимларнинг субъектив кашфиёти сифатида қабул қилинади.

5. Хато қилиш ва бунинг учун оғзаки, ёмон баҳо шаклида ёки бошқа шаклда жазоланишдан қўрқининг йўқлиги сабабли руҳий озодликнинг мавжудлиги.

6. Ўқувчининг ўз имкониятларини англаши (“қўлимдан келади”, “қийин бўлса, менга ёрдам беришади”, “биргаликда қийинчиликларни енгамиз”), унинг интеллектуал ғалабалари қувончини ҳис қилиш. Ўқув дастурининг когнитив вазифалари ўқувчининг имкониятлари доирасида бўлиши ва “проксимал ривожланиш зонаси” (Л.С.Виготский) даги қийинчиликларни бартараф этиш билан боғлиқ бўлиши керак.

7. Когнитив фаолият билимни мустақил излашга интилишни уйғотади, бу эса ўқувчига қувонч бахш этади.

8. Эмоционал ҳолатнинг сабабини англаш, ўз тажрибасини тушуниш, унинг юзага келишини тушунтириш ва уни ҳаракатда енгиш қобилиятини ўз ичига олган ҳис-туйғуларни акс эттиришнинг мавжудлиги. Саволларга жавоблар унга ёрдам беради: “мен қандай ҳис-туйғуларни ҳис қиляпман?, Бу ҳис-туйғуларга нима сабаб бўлади?, ҳиссий ҳолатимни енгиш учун нима қилишим керак? ва бошқалар.

9. Ички назорат локусини ривожлантириш, муваффақиятсизликлар сабабларини ўзидан излаш қобилияти (меҳнатсеварликнинг намоён бўлмаслиги, дангасалик). Ўқитувчилар ва ота-оналар томонидан ўқувчининг когнитив фаолиятига бўлган мотивациялари, улар ўзларининг ҳиссий жихатдан қабул қилинган мотивларига айланганда ва ички шахсий маънога эга бўлганда, унинг хулқ-атворининг бошқарувчисига айланади, уларнинг мавжудлиги ўқувчининг фаол когнитив позициясини шакллантиришга ёрдам беради.

Ўқувчиларининг когнитив позицияси деганда биз ўқувчининг объектив дунё, инсоний муносабатлари ва ўзини ўзи таълим фаолияти ҳамда кундалик хулқ-атворларида билишга нисбатан муносабатини тушунамиз. Бу бир қатор асосий таркибий қисмларга эга: когнитив қизиқиш, жараёнига эмоционал

2-TOM, 2-SON

муносабат, билиш, рефлексив компонент (ўқувчи ролига муносабат), шахснинг ахлоқий ва иродавий сифатларини ривожлантириш.

Биз ўқувчиларнинг билиш позициясини ривожлантиришнинг қуйидаги даражаларини аниқладик: жуда юқори, юқори, ўрта, паст. Ҳар бир даража кичик мактаб ўқувчиларининг ўқишга маълум бир ҳиссий муносабатига мос келади (салбий-салбийдан ижобий-ижобийгача - ўрганиш қувончи). Ривожланиш даражаси юқори ва жуда юқори бўлган ўқувчиларнинг когнитив позициясини биз фаол деб атаймиз [3].

Когнитив позицияси жуда юқори даражада ривожланган ўқувчилар юқори когнитив фаоллик, умумлаштирилган ўқув ва когнитив қизиқиш, нотаниш ўқув материалда ҳаракат қилиш қобилияти ва қонунлар ҳамда сабаб-оқибат муносабатларини тушуниш истаги билан ажралиб туради. Улар билим олиш қувончи, ўқишга ижобий, масъулиятли, онгли ҳиссий муносабат, юқори меҳнатсеварлик, ечимларни излашда қатъиятлилиқ ва чидамлилиқ, ҳалол меҳнат билан ўқишда натижага эришиш истаги, билимларни тушуниш даражасида ўзлаштириш билан ажралиб туради. Ўқишда улар аҳамиятли эмас, балки билиш жараёнига жалб қилинади ва завқланади. Улар ўқувчи сифатида ўзларига бўлган муносабатни шакллантирадилар, бўш вақтларида интеллектуал машғулотларни афзал кўришади. Биз ушбу ўқувчиларнинг оилалари қулай вазият ва ота-оналарнинг когнитив фаолликни рағбатлантиришлари билан ажралиб туришини таъкидлаймиз.

Когнитив позициянинг юқори ривожланиш даражасига эга бўлган ўқувчилар барқарор ўқув ва когнитив қизиқиш, ўқишга ижобий, масъулиятли, онгли ҳиссий муносабат билан шаклланган когнитив фаолиятнинг юқори ривожланиш даражаси билан ажралиб туради ҳамда улар когнитив фаолиятдан хурсанд бўлишади. Улар таълим-тарбия натижаларига эришишда юксак меҳнатсеварлик ва ҳалоллик билан ажралиб туради. Улар ўз мақсадларига эришишда қатъиятли бўлиб, тушуниш даражасида билим оладилар. Ўқиш уларга қувонч бағишлайди, уларда мактаб ўқувчиси сифатида ўзларига нисбатан муносабат шаклланган. Мақсад қўйиш ва муаммони ҳал қилиш йўллари излашда улар бироз эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишади ва ўқитувчининг иштироки ва ёрдамни талаб қиладилар. Бундай ўқувчилар билимларни эгаллашда таниш вазиятда ишончли тарзда қўллайдилар ва уларнинг оилаларида қулай вазият кузатилади. Когнитив позициянинг ўртача ривожланиш даражасига эга бўлган ўқувчилар когнитив фаолликнинг ўртача

2-TOM, 2-SON

ёки ўртача (юқорига яқин) ривожланиш даражасига, ситуацион ўрганишга қизиқишга эга. Баъзилари “қийинчиликлардан қутулишга қодир”, бошқаларида уларни енгиб ўтиш истаги мавжуд. Уларнинг аксарияти таълимга беқарор ижобий эмоционал муносабат билан ажралиб туради, ҳайрат ва қувонч ҳиссиётлари билан кўпроқ материалнинг ғайриоддийлиги, янгилиги ва қизиқарлилиги туфайли, ўрганишга ҳиссий муносабат ўзгарувчан ажралиб туради. Улар ўқитувчи томонидан қўйилган мақсадни тушуниш ва қабул қилиш, намуна бўйича таълим фаолиятини амалга ошириш ва мактабда ижобий хис-туйғулар билан ажралиб туради. Бундай мактаб ўқувчилари ўқитувчининг баҳосига қизиқишади, билимларни ўзлаштириш кўп жиҳатдан ёдлаш даражасида содир бўлади. Улар муайян мавзулар ёки мавзуларга танлаб қизиқиш билдирадilar. Когнитив ривожланиш даражаси ўртача бўлган ўқувчилар ўқувчи ролига турлича муносабатда бўлишади: а) мактаб дарсдан ташқари жиҳатларни кўпроқ ўзига жалб қилади ва ўқувчи кўп истаксиз ёки хоҳиш билан ўқийди, лекин унинг имкониятларини тўлиқ ишлатмайди; б) ўқувчи сифатида ўзига нисбатан муносабат шаклланган, лекин ўқиш осон эмас, ўқувчи жуда кўп ҳаракат қилади. Таълим фаолиятида ахлоқий ва иродавий фазилятларнинг ривожланиши (қатъиятлилик, меҳнатсеварлик, масъулият ва ростгўйлик) турлича: ўртача даражадан юқори даражагача. Бундай ўқувчиларнинг оилавий аҳволи бошқача, ота-оналар ўз талабларида айниқса қатъиятли эмаслар.

Когнитив позициянинг ривожланиш даражаси паст бўлган мактаб ўқувчилари паст когнитив фаоллик билан белгиланади. Уларнинг ўқув қизиқиши деярли топилмайди, улар салбий, аммо билимга нисбатан салбий ёки бефарқ ҳиссий муносабат билан ажралиб туради. Ўқиш уларга қувонч келтирмайди, аксинча, салбий тажрибаларни келтириб чиқаради. Билимларда камчиликлар мавжуд. Бундай ўқувчиларда интеллектуал дангасалик намоён бўлади. Уларнинг ахлоқий-иродавий сифатларини тарбиявий фаолиятда ривожланиш даражаси паст. Ўқувчининг ролига муносабат шаклланмаган: ўқувчи ўқишни хоҳламайди, лекин ота-онаси уни мажбурлайди. Дарсларни ўтказиб юбориш мумкин. Бундай ўқувчиларнинг оилавий аҳволи ҳар хил, кўпинча ноқулай ва эҳтимол девиант хулқ-атвор (тажовуз). Шундай қилиб, ўқишга бўлган ҳиссий муносабат ўқувчининг билим позициясининг таркибий қисми бўлиб, унинг шаклланиши ўқитувчининг асосий вазифаси бўлган билиш жараёнига шахсий муносабатини ифодалайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т. 4. М., 1984.
2. Кравцов Г.Г., Кравцова Е.Е. Психическое развитие дошкольника в свете идей Л.С. Выготского // Психологические проблемы воспитания и обучения. Минск, 1990.
- 3.Меньшикова Е.А. О психолого-педагогической природе активной познавательной позиции младших школьников // Начальная школа. 2009. № 10.
4. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М., 1990. 5. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. М., 1950.

